

URTX

L'ESTELA DE PREIXANA 50 ANYS DESPRÉS
DE LA SEVA DESCOBERTA

Jaume Badias Mata

L'ESTELA DE PREIXANA 50 ANYS DESPRÉS DE LA SEVA DESCOBERTA

Abstract

Este artículo se presenta como un estudio historiográfico del descubrimiento y las posteriores interpretaciones de la Estela de Preixana. Se han consultado todos los estudios en los cuales se le hace referencia y también se ha realizado una consulta a diferentes especialistas que nos han aportado sus consideraciones sobre la importancia de la estela.

This article presents a historiographic study of the discovery and later interpretations of the Stela of Preixana. All the studies that mention it have been consulted as have various specialists who have contributed their thoughts about the importance of this stela.

Paraules clau

Edat del Bronze, estela, Argar, cabdill, túmul, Grup Segre-Cinca.

El proper 2014 se celebren els 50 anys de l'aparició fortuïta de la coneguda posteriorment com "estela de Preixana", en un camp del terme de Preixana (l'Urgell). En tots aquests anys han estat nombrosos els investigadors d'arreu que n'han intentat explicar el seu significat i la seva funció, amb interpretacions i conclusions no sempre coincidents. En aquest sentit el present article no vol aprofundir en la seva anàlisi o afegir nous punts de vista, sinó que, aprofitant l'efemèride del mig segle de la seva descoberta, es planteja com un estudi historiogràfic de la troballa i n'intenta reconstruir el més fidelment possible les circumstàncies de la seva irrupció en el panorama arqueològic de ponent i les seves conseqüències a nivell interpretatiu.

Aquesta història s'inicia durant uns treballs d'anivellament en uns terrenys de conreu propietat del veí de Preixana Simeó Bellart, quan aparegué l'any 1964 la coneguda amb els anys com "estela de Preixana o de la Bassa Nova". Es va trobar al mig d'un camp dins el terme de Preixana, a pocs metres del Canal d'Urgell i de la cruïlla dels camins de Tàrrega a Preixana i de Preixana a Verdú. Tant el propietari com l'antic mossèn de Preixana, Antoni Bach, veient les característiques poc habituals de la peça, van fer que fos col·locada provisionalment en un marge del camp, a peu del camí, tot esperant que un especialista digués de què es tractava aquell bloc de pedra on destacava la reproducció esquemàtica d'una figura humana amb una espasa.

En aquesta ubicació, s'hi estigué uns anys fins que a finals de l'any 1970 mossèn Antoni

Bach, que a més de capellà era un entusiasta de la història local,¹ contactà amb l'arqueòleg i historiador Agustí Duran i Sanpere, natural de Cervera, a qui convidà a anar a Preixana a valorar la peça.

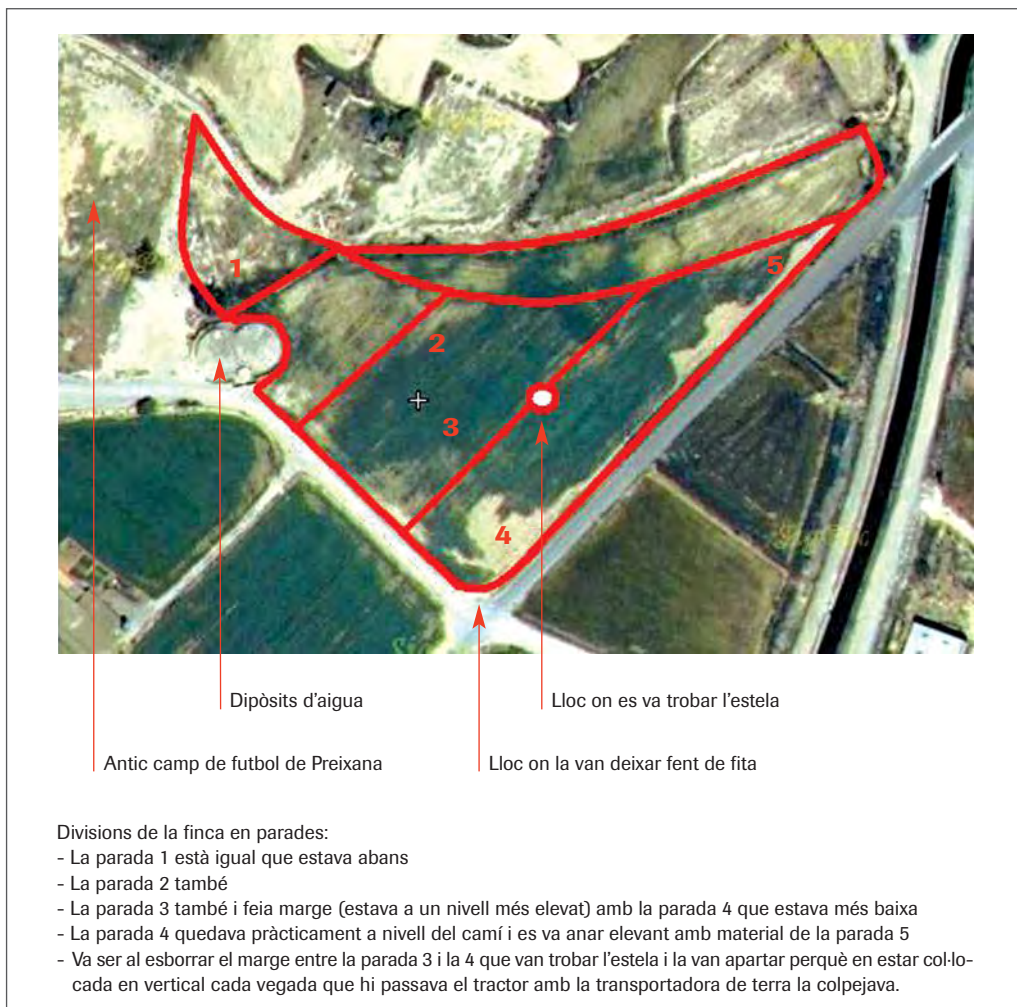
Des de sempre s'ha parlat de la descontextualització de l'estela, possiblement remoguda del seu emplaçament original durant la construcció del Canal d'Urgell (1853-1865). Tot i això, la lectura d'una carta d'Antoni Bach a Duran i Sanpere ens posa en alerta sobre la possibilitat que, inicialment, no aparegués descontextualitzada. En aquesta carta del 25 de setembre de 1970, entre d'altres aspectes relacionats amb la donació al museu de Cervera de l'estela, el mossèn explica que el propietari del terreny li comentà que "...aquesta pedra, la van trobar vertical amb altres pedres ben

Vista del camp des de la carretera.

Al fons apareix el nucli de Preixana.
Foto: Joan Bellart.

¹ Tot i que en aquells anys Antoni Bach ja no era el rector de la parròquia de Preixana, mantenia vius lligams amb el poble i precisament ell fou l'autor del llibre *Preixana, un poble de l'Urgell*, editat per la Diputació de Lleida l'any 1991 dins una col·lecció de monografies d'història local.

Croquis d'ubicació
 facilitat per Joan Bellart,
 fill d'en Simeó Bellart,
 propietari del terreny.

Carta d'Antoni Bach a Duran i Sanpere
 on ens posa en alerta
 sobre la possibilitat que
 l'estela inicialment no
 aparegués
 descontextualitzada.
 25 de setembre de 1970.
 Museu Comarcal
 de Cervera.
 Fons Duran i Sanpere.

posades al seu voltant. Per la vora d'on la van trobar, ans del canal, hi passava el camí que a Preixana en diuen de Verdú. Li sembla que allí se n'hi trobarien d'altres".²

Fou precisament el mateix Duran i Sanpere qui n'escriví la primera ressenya a la revista cerverina *Segarra*, el novembre de 1970.³ A l'article narra en primera persona el primer contacte amb l'estela, que "...era plantada en un angle de la tanca i les herbes l'havien cobert i en certa manera protegit, perquè l'indret corresponia a un camí molt fressat, propici a les malifetes d'infants. Separades que foren les herbes, aparegué, efectivament, una figura humana, gravada barroerament i reduïda a gran esquematització. De fet, no s'assemblava a res que ens fos familiar i això feia creure que podia tractar-se d'una obra molt antiga de difícil de terminació cronològica".⁴ Però el moment més recordat pel mateix Duran i Sanpere serà quan "foren apartades les herbes del costat de la llosa. Allí, al gruix de la pedra, hi havia gravada una espasa de forma coneguda: una espasa de l'Edat del Bronze".⁵

L'emoció de la descoberta queda palesa a les pàgines de la revista *Segarra*, on afirma que "...davant d'aquesta aparició, no vaig saber frenar l'explosió del meu entusiasme. Després de tants anys de recerques, mai no havíem fet una troballa de tanta transcendència científica" i s'inicia la cursa per la seva interpretació, la primera de les diverses que ha tingut la peça, motivades per la seva aparició fora de context, sense conèixer el material amb el qual es relacionava, de manera que impossibilitava la descripció de la seva seqüència estratigràfica. A partir d'ara, la seva cronologia i interpretació de la seva funció s'anirà basant en la comparació amb altres models i paral·lels tipològics del que hi apareix representat.

Així, el mateix Duran i Sanpere, ja al novembre de 1970, parla de l'estela com a "plantada dreta per tal de commemorar un fet o per a representar la imatge d'un cabdill, armat, amb l'espasa penjada a l'espatlla per una corretja que retornava pel dors de la pedra, i que duia probablement una diadema o un casc que han deixat marques a la pedra...".⁶

Agustí Duran i Sanpere a l'època de la descoberta de l'estela.
Museu Comarcal de Cervera.

En referència a les hipòtesis sobre el significat, el mateix arqueòleg adverteix ja premonitòriament que, un cop feta pública la troballa, "...comencen a ésser formulades hipòtesis que intenten explicar el significat d'aquest monument extraordinari. Una de les suposicions interpreta el gravat com a representació femenina superposada a l'estela del casc perdut i de l'espasa gravada, a semblança de les estàtues egípcies, en les quals l'heroï masculí té al davant la imatge de l'esposa."⁷ D'aquesta primera notícia es van fer separades per la "Càtedra de Cultura Catalana Samuel Gil i Gaya". Abans, però, el mateix Duran i Sanpere havia publicat una breu ressenya de la descoberta al *Diari de Barcelona* del 4 d'octubre del mateix any.

Finalment Duran i Sanpere va aconseguir endur-se l'estela a Cervera, ja que el propietari de la finca, Simeó Bellart, la va donar en propietat al museu de Cervera a canvi d'un lot de llibres, puix que havia manifestat expressament no voler rebre cap retribució econòmica per la donació. Així, com el mateix Simeó Bellart comunica a mossèn Antoni Bach, intermediari en l'operació, "...supongo que esa es la mejor solución (por lo menos a mi entender la más ilustrada) ya que no pretendo remuneración económica...".⁸

Precisament la filla d'Agustí Duran i Sanpere, Eulàlia Duran, consultada pels records de la trobada, comenta com va anar a veure amb el seu pare l'estela a Preixana i com la troba-

² Carta d'Antoni Bach a Agustí Duran i Sanpere. Parròquia de Sant Antolí, Bisbat de Solsona. 25 de setembre de 1970. Museu Comarcal de Cervera.

³ DURAN I SANPERE, A. «L'Estela del Museu de Cervera», *Segarra*, núm. 631, Cervera 1 de novembre de 1970, p. 5 i 6.

⁴ DURAN I SANPERE, A. *Op. Cit.*

⁵ DURAN I SANPERE, A. *Op. Cit.*

⁶ DURAN I SANPERE, A. *Op. Cit.*

⁷ DURAN I SANPERE, A. *Op. Cit.*

⁸ Fons Museu Comarcal de Cervera.

L'estela de Preixana tal i com va quedar col·locada pel propietari al marge del terreny.

Foto: Antoni Aiguadé. Museu Comarcal de l'Urgell.

lla el va trasbalsar molt "i va passar molt de temps parlant només de l'estela" ens explica.

A partir de llavors serà exposada al museu i començarà a rebre la visita d'arqueòlegs de reconegut prestigi, com el lleidatans Rodrigo Pita Mercè i Lluís Díaz Coronel, els germans Josep i Elies Serra Ràfols i també Joan Maluquer de Motes, en aquells moments degà de la Universitat de Barcelona. Acabava d'iniciar-se la segona vida de l'estela, aquesta, però, entre els cercles de debat acadèmic de l'arqueologia de finals del segle xx i principis d'aquest. La rellevància del descobriment es va veure reforçada per la figura del seu avaluador, Agustí Duran i Sanpere, el prestigi científic i l'afany divulgatiu del qual afavorí el coneixement de la descoberta i l'aparició de les primeres interpretacions que es van fer pel que respecta a la seva funció i al marc cronològic en el qual s'ha d'emmarcar. El seu paper com a estudiós i divulgador pel que significà per a l'arqueologia del nostre país i concretament, per les terres de Ponent, és ben conegut, ja que si bé per a molts el seu currículum científic va lligat a l'arqueologia a Barcelona, ell sempre va mantenir lligams amb la seva Cervera natal i les comarques de Lleida.

Un dels primers interessats en la interpretació de l'estela serà Joan Maluquer de Motes, el qual pren el relleu en la difusió entre el món acadèmic de la troballa i, l'any 1971, publica un article on aprofundeix en les característiques, la funció i la cronologia de l'estela.⁹ D'aquest article val la pena recordar

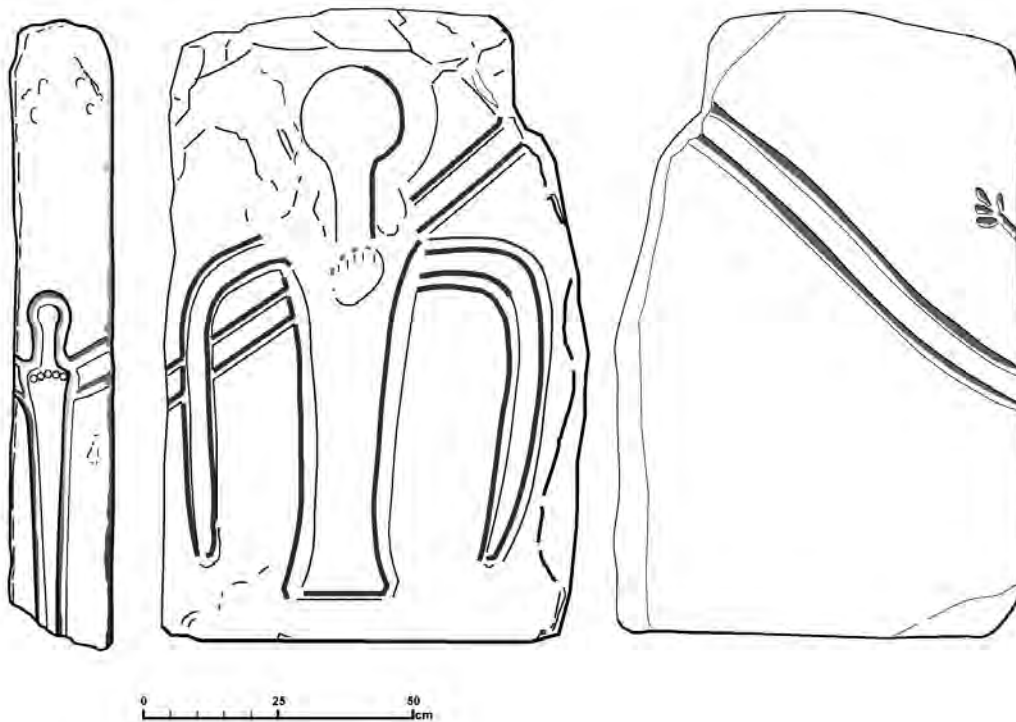
la primera descripció detallada que se'n fa de l'estela "...constituïda por una losa algo irregular, incompleta por su parte inferior, tiene una altura máxima de 1,18 m y mínima de 1,05 m. Su anchura es de 0,70 m y su grueso de 0,17 m. (...) En su anverso aparece una representación antropomorfa de gran interés trazada mediante anchos y profundos surcos con mano firme para constituir un relieve plano. La figura es esquemática. El cuerpo representado como un rectángulo vertical alargado con tendencia a ensancharse por ambos extremos. Un cuello alto, bien destacado remata con la indicación de la cabeza mediante un círculo plano sin ninguna indicación de cabellos, ojos, boca u orejas. De los hombros arrancan horizontalmente dos largos brazos que luego se incurvan en ángulo recto para colgar paralelos al cuerpo, sin que alcancen la base del rectángulo. No aparece indicación alguna de manos o pies". Maluquer interpreta que "...el cuerpo puede considerarse enfundado en una túnica ceñida hasta los pies, algo acampanada. Sobre el pecho un leve modelado parece querer indicar la presencia de un pectoral o collar cuyo detalle no se aprecia".

Maluquer planteja, en el mateix article, la possibilitat que l'estela estigués pintada "...es posible que el modelado se realizara con pintura puesto que en numerosas zonas del reverso y del costado se conservan manchas de pintura ocre que como es lógico han desaparecido del anverso expuesto a la intemperie probablemente durante siglos"¹⁰.

En destaca un dels elements més característics de l'estela i que n'ha originat un gran nombre d'interpretacions: el voluntari esquematisme de la representació antropomorfa enfront el detall en l'execució del relleu de l'espasa penjada en el lateral mitjançant una bandolera: "...es interesante anotar que la correa de sujeción de la espada, grabada en doble surco (como los brazos) arranca diagonalmente sobre el hombro izquierdo, cruza el reverso para continuar en el lado derecho donde cuelga la espada y sigue luego por el anverso cruzando bajo el brazo derecho. La espada cuelga por la unión de la hoja y la empuñadura". En referència a l'espasa, Maluquer continua descrivint que "...posee una empuñadura maciza, con pomo globular que se une a la hoja mediante una corona de cinco clavos bien destacados en relieve. La hoja,

⁹ MALUQUER DE MOTES, J. (1971), *La Estela de la Edad del Bronce de Preixana*, en *Homenaje a don José Esteban Uranga*, Pamplona, p. 475 a 481.

¹⁰ MALUQUER DE MOTES, J. *Op. Cit.* p. 476.

Dibuix realitzat per

Ramon Álvarez.

Extret del llibre Bosch,
Josep i Santacana, Joan.

Blat, metalls i capdills.

Catalunya del neolític

a la iberització.

Barcelona, 2009.

de base ancha en su unión con la empuñadura, va adelgazándose armónicamente con gran esbeltez. No existe indicación de nervio mediano en la hoja, pero el trazo biselado de los surcos laterales particularmente acusado, parece querer indicar, dado el naturalismo del dibujo, que la hoja no era una simple lánima plana sino que poseía determinado relieve”.¹¹

Un cop descrita la peça, Maluquer inicia la seva hipòtesi en referència a l'horitzó cultural en el qual hem de situar l'estela de Preixana i la situa a l'edat del Bronze a partir de l'informació que ens dona l'acurat relleu de l'espasa. Segons ell, l'espasa, realitzada seguint la “técnica argárica”, l'hem de situar en el Bronze Mig i en moments anteriors “...a las invasiones continentales del Bronze Final y del comienzo de la primera Edad del Hierro. Se trata por consiguiente de una típica espada del Bronze medio mediterráneo, anterior sin duda al siglo VIII aC”.¹²

A més de situar-la cronològicament, Maluquer ja intepreta l'estela com a símbol de poder i autoritat, “y en consecuencia pode-

mos aceptar la idea de que la estela de Preixana representa un jefe o caudillo famoso de la Edad del Bronce y que como verdadera escultura coronaría un gran túmulo funerario”,¹³ conclouent que “...la estela de Preixana nos documenta el momento preciso en que un jefe o caudillo ha substituido a la divinidad identificándose con ella y tomando para sí todo su poder”.¹⁴

Un any després, el 1972, serà Martín Almagro Gorbea¹⁵ qui entra en les consideracions sobre la filiació cultural de l'estela, basant-se en el tipus d'espasa representada. Per ell els cinc claus de l'espasa disposats en forma d'arc la fan molt propera a les espases de tipus bretó, com la de Cuevallusa I (1300-1200 aC), i la situa en el Bronze Mig. En destacà l'excepcionalitat de la peça, ja que en aquells moments “...no se conocen ejemplares en todo el noreste peninsular”.¹⁶ Cal destacar el fet que per Almagro Gorbea l'espasa prové de prototipus francesos, com les de Cissac o de Treboul-San Badran.¹⁷

Precisament serà el seu pare, Martín Almagro Basch, qui l'any 1974, en el seu estudi

¹¹ MALUQUER DE MOTES, J. *Op. Cit.* p. 477.

¹² MALUQUER DE MOTES, J. *Op. Cit.* p. 477.

¹³ MALUQUER DE MOTES, J. *Op. Cit.* p. 478.

¹⁴ MALUQUER DE MOTES, J. *Op. Cit.* p. 480.

¹⁵ ALMAGRO GORBEA, M. (1972), “La espada de Guadalajara y sus paralelos peninsulares”, *Trabajos de Prehistoria*, núm. 29, p. 55-82.

¹⁶ ALMAGRO GORBEA, M. *Op. Cit.* p. 72.

¹⁷ ALMAGRO GORBEA, M. *Op. Cit.* p. 72.

Nuevas estelas decoradas de la Península Ibérica, aprofundeix en la descripció i apunta noves rutes en la seva filiació cultural, diferents de les plantejades inicialment per Maluquer de Motes i que continuen generant un debat que arriba fins els nostres dies. En referència a la figura antropomorfa representada, cal ressenyar que Almagro Basch també planteja que, a més de destacar que no hi ha cap referència a cabell, ulls, nas o altres traces fisonòmiques, es detecten restes de decoració: "...tal vez tuvo algo de decoración pintada, pues se observan unos restos como ojos casi imperceptibles en forma de dos pequeños puntos. También se aprecian restos de color ocre en algunos rehundidos del reverso de esta estela".¹⁸ A la vegada, Almagro Basch interpreta la falta de concreció descrita en el tronc de la figura representada argumentant que "...no se ha señalado ningún accidente, pues parece que el cuerpo está representado dentro de una alargada y acampanada túnica que lo envuelve hasta los pies, los cuales ni siquiera se han indicado. Esta túnica se ensancha algo en su parte superior hacia los hombros y en su parte inferior sobre los pies. En la parte superior de este alargado cuerpo se ve bajo el cuello, bien señalado, con un amplio escote circular y un pectoral o collar formado por cuentas circulares, que han llegado a nosotros muy erosionadas, pero observándolas bien se las ve representadas por varias líneas paralelas ligeramente curvas...". I continuant amb les extremitats, apunta que "...más que brazos, por su forma, recuerdan unas estrechas y ahuecadas alas".¹⁹

En referència a l'espasa representada, per Almagro Basch la seva datació data l'estructura i ho situa en "...el estadio evolutivo último y tardío de los tipos de las espadas cortas argáricas de la primera fase de nuestro Bronce II hispano o Bronce medio, cuya cronología es aún incierta." Tot i que afegeix que "...a la etapa final o fase B de su tipología, hacia el año 1200 a. de J. C., debemos atribuir esta arma de hoja larga y ancha, con tanto realismo representada en esta estela de Preixana".²⁰

Argumenta aquesta datació relativa basant-se en paral·lels com l'espasa de tipus Jugnes,

de Sigean, a l'Aude (sud de França) o la de Guadalajara conservada al Museo Arqueológico Nacional, i les representades en monuments portuguesos com l'estela de Negrilhos, de Pedreirinha, la d'AssentoBeja, Mombeja I, Beja i la de Santiago de Cácem, pel que fa referència a la representació de l'espasa.²¹ D'altra banda, pel que fa referència a paral·lels a la túnica representada, per Almagro Basch és idèntica a la que apareix a l'estela de Longroiva, Guarda (Portugal) "...que también lleva una correa en bandolera para llevar colgando un puñal o espada ancha...".²²

Almagro Basch conclou aquesta exhaustiva anàlisi de l'estela de Preixana afirmant que "...creemos que la estela de Preixana corresponde a una tumba singular de un guerrero o héroe divinizado, al cual se consagraria al final del Bronce Medio, o ya al comienzo de la indoeuropeización de aquella región este especial monumento propio ya de una época de influencias mediterráneas, a las que debemos atribuir estos curiosos documentos de nuestra Prehistoria peninsular".²³

I en referència a l'excepcionalitat de la peça, apunta que "...Su interés es grande, pues aparece aislada en tierras del Valle del Ebro, en plena provincia de Lérida, sin ligazón geográfica con los monumentos similares y relativamente frecuentes que nos ofrece el suroeste peninsular".²⁴ Afegeix que "...sirve para darnos una relación más cercana en el aspecto geográfico con la estela de Substantion, cerca de Montpellier (Francia Meridional), que, evidentemente, consideramos de época posterior a la que hemos estudiado, pero que es la única estela que nos ofrece decoración lateral, como ocurre con la estela de Preixana que representa el único caso en que la bandolera se nos muestra en una decoración grabada en los costados y hasta en la parte posterior".²⁵

La descripció i interpretació de l'estela de Preixana continuà generant debat però durant uns anys les referències a la peça minven i apareixen de forma puntual sense que se'n replantegi ni es retorni a l'especulació a l'entorn de la seva interpretació. Així, en trobem referències en obres més generals, com la monografia *Lérida prehistórica*, publi-

¹⁸ ALMAGRO BASCH, M. (1974), "Nuevas estelas decoradas de la península ibérica", *Miscelánea Arqueológica*, 1, Barcelona.

¹⁹ ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 36.

²⁰ ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 36.

²¹ ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 37.

²² ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 38.

²³ ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 38.

²⁴ ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 38.

²⁵ ALMAGRO BASCH, M., *Op. Cit.* p. 38.

cada l'any 1977 per José Luís Maya González, qui situa l'estela en el Bronze Mig, en el context de l'aparició de ceràmiques d'apèndix de botó, destrals amb revora i el primer urbanisme. El tipus d'espasa amb un pom amb cinc reblons, el relaciona tipològicament amb el tipus Cuevallusa I, d'Almagro Gorbea, dels segles XIV-XIII aC (1300-1200). Pel que respecta a la seva funcionalitat, coincideix amb Maluquer i li atribueix un monument funerari propi d'un cabdill.²⁶

El degoteig d'informacions sobre l'estela va minvant i als anys vuitanta en trobem molt poques referències. Tot i això, cal destacar en aquest sentit la referència que introdueix

Primitiva Bueno en un article del 1983, on la vincula "sugiriendo relaciones con las estatuas-menhir de la península italiana y una fecha dentro del Bronce Medio".²⁷

Amb el pas dels anys, trobem altres referències bibliogràfiques sobre l'estela que segueixen les primeres conclusions de Maluquer de Motes, defensant la idea d'espasa de tipus argàric, en moments anteriors a les invasions continentals del Bronze Final, com defensa Josep Maria Puche l'any 1993.²⁸ Igualment Oriol Saula, el 1994,²⁹ comparteix els criteris de Maluquer a l'hora d'interpretar l'estela com a representació funerària d'un cabdill.

Imatge frontal de l'estela i detall de l'espasa.

Museu Comarcal de Cervera.

Fotos: Jordi Prat.

²⁶ MAYA, J.L. (1977), *Lérida prehistòrica*, Lleida.

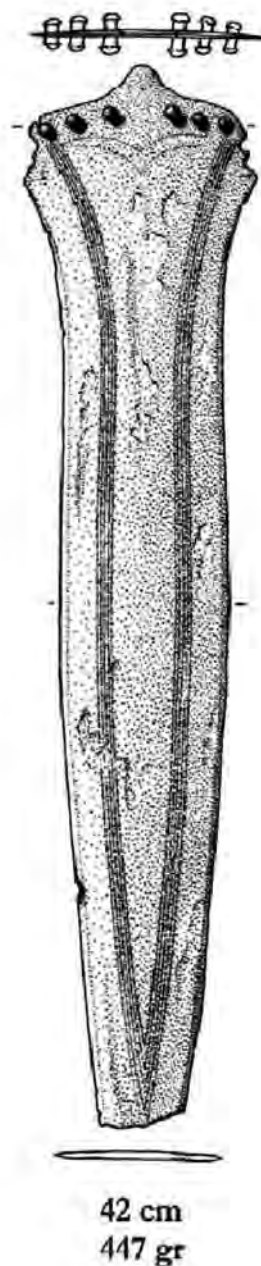
²⁷ BUENO, Primitiva (1983), "Estatuas-menhir y armas en el norte de la Península Ibérica", Salamanca.

²⁸ PUCHE, J.M. (1993), "Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'Edat del Bronze a l'Urgell", Lleida.

²⁹ SAULA BRIANSÓ, Oriol (1994), "Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell (II). De la postguerra a l'any 1975", Tàrraga.

**Dibuix de l'espasa
Cuevallusa I.**

Extret de
BLAS, M.A. (2011),
*De la caverna al lugar
fortificado: una mirada
a la edad del bronce
en el territorio.*

Segre-Cinca I (1650-1250 cal. BC) és vàlida per ambdues hipòtesis³⁰. Tot i això per López Melción, la hipòtesi atlàntica es veu reforçada per l'existència de paral·lels a la capçalera de l'Ebre, com el citat de Cuevallusa (Santander), l'espasa de Santa Olalla de Bureba (Burgos) o la figura gravada a Peñatu (Llanes, Astúries).³¹

No serà fins l'any 2001, quan trobem un altre estudi on es torna a aprofundir, reflexionar i recapitular, encara que sigui breument, en l'importància de l'estela. Precisament serà el mateix Joan B. López Melción, en el marc del catàleg on es descriuen les peces més destacades del Museu de Cervera, qui, a més de fer una descripció morfològica de l'estela, comenta que "...un detall destacat per alguns autors és la presència de quatre orificis en la part superior del lateral dret, els quals han portat a considerar l'existència d'algun additament, potser metàl·lic, capçant la figura. És però difícil assegurar la natura antròpica de tots quatre elements, sense una neteja prèvia de la peça i un estudi tra-ceològic rigurós".³² López Melción recomana que es fa necessari un estudi exclusiu de la peça amb les noves tècniques de què disposa en l'actualitat l'arqueologia.

En referència a la seva ubicació cronològica, la situa en el Bronze mitjà-recent, dins l'horitzó cultural del Grup Segre Cinca I (1650-1250 cal BC, 1500-1100 aC).

Pel que respecta a la seva interpretació, recull, com la resta d'investigadors precedents, que es tracta de la representació de la figura d'un cabdill, un príncep diví o humà, o un heroi divinitzat "...que deuria formar part d'algun monument funerari..."³³ i la classifica com a "estatua-menhir".

En aquests darrers anys, el debat sobre la filiació cultural de l'espasa representada i els seus paral·lels, principal element que hauria de permetre una cronologia aproximada, quedà en segon terme. Si inicialment se'n considerà un origen llevatí argàric, com s'ha vist, amb els anys, els postulats que li reconeixien una filiació bretona van anar guanyant adeptes en el món acadèmic, tot i que, a nivell de datació, com defensarà López Melción en la seva tesi doctoral llegida l'any 2000, "...la cronologia global del Grup

D'altra banda, pel que fa a la seva datació relativa, per López Melción, pel que respecta concretament a l'espasa representada "...L'opinió més versemblant la situa com un tipus afí a les espases atlàntiques de Bretanya (Tréboul - Saint Brandan) d'inicis del bronze mitjà (1400 aC) amb paral·lels al dipòsit de Cuevallusa (Ongario, Cantàbria), a Portomouro (A Coruña), a Santa Olalla de Bureba (Burgos), Villaviudas (Palència) o amb l'exemplar també gravat, en aquest cas en la visera d'un abric, de Peñatu (Llanes,

³⁰ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*, Lleida (Tesi doctoral).

³¹ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2000). *Op. Cit.* p. 554.

³² LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2001), "Fitxa Estela de Preixana", a *Cervera. Tresors secrets. La formació d'un museu*", Cervera.

³³ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. *Op. Cit.*

Astúries). No obstant això, s'ha considerat igualment com un model evolucionat de les espases curtes argàriques, que a partir del 1200 aC presenten fulles més llargues, sota la doble influència dels tipus micènics i centreeuropeus".³⁴

I continua el seu raonament manifestant que "...el paral·lel més proper seria l'espasa sense context de Jugnes (Sigean, Auda) o tot un seguit de representacions gravades en esteles del sud de Portugal (zones de Beja i l'Alemptejo), com Negrillos, on apareix també una corretja subjectant l'espasa, o l'estela de Longroiva (Guarda), on s'observa un personatge amb una llarga túnica fins als peus i un pectoral semicircular que recorda la figura de Preixana...".³⁵ Igualment, com defensa Ruíz Gálvez l'any 1998,³⁶ aposta per la teoria que sosté, com esdevé amb altres "estatues-menhir" de la península, i que fins ara no s'havia contemplat, que apareixen en vies de comunicació natural i zones d'intensa activitat ramadera, "...sovint en llocs enlairats visibles de lluny en tant que possibles fites".³⁷

Aquesta aportació novedosa va relacionada al fet que va aparèixer vora un antic camí ral i que segons ell podria ajudar a entendre la seva excepcionalitat a la zona, així "considerar llavors l'estela de Preixana com un monument de filiació atlàntica, que a través de l'Ebre hauria arribat a la plana de Lleida en el marc d'una circulació més o menys puntual de comunitats vinculades a la transhumància pastoril, esdevé una hipòtesi a retenir, la qual explica també l'excepcionalitat de la peça en un context en el qual ara per ara no pot demostrar-se l'existència local d'un tipus de jeraquitació social inherent al suposat "cabdill" representat en l'estela".³⁸ López Melción obre, doncs, una nova via d'interpretació per l'estela, enfront a les poques dades de què disposa l'arqueologia a l'hora de defensar l'existència de la figura del cabdill en aquesta àrea concreta.

De fet, ja en la seva tesi doctoral López Melción planteja un seguit de raonaments per intentar explicar el perquè de l'excepcionalitat i aïllament geogràfic de l'estela de Prei-

Detall de l'espasa de Jugnes.
Musée de Narbonne.

xana. En aquest sentit, planteja que aquest monument constitueix una fita de senyalització en relació amb vies ramaderes, com se suposa en els llocs d'origen, on tampoc s'ha pogut demostrar una funció funerària, i així, "...els paral·lels de l'espasa de Preixana amb les troballes de la cornisa cantàbrica podrien suggerir llavors que la vall de l'Ebre ha actuat com a ruta de penetració d'aquests contactes, tot i que no s'ha d'excloure altres vies alternatives com la vall del Duero o del Tajo on esporàdicament també apareixen algunes estatues-menhir o espases de filiació atlàntica".³⁹ De fet, aquesta interpretació planteja la idea que l'estela de Preixana és un testimoni del trànsit més o menys intermitent de grups de l'occident peninsular, pot ser pastors, vers aquesta àrea.

Com el mateix López Melción planteja, si dins les comunitats del Grup Segre-Cinca va existir algun tipus de cabdillatge, del qual l'estela podria constituir un testimoni versemblant, "...aquest no va posar en qüestió l'estructura bàsicament comunalista de la societat...".⁴⁰

La reflexió sobre la significació de l'estela ha continuat viva en els darrers anys i en aquest sentit F.J. López Cachero planteja, l'any 2007, que podria representar un "...personaje de alto estatus que manifiestan una cierta capacidad coercitiva",⁴¹ un representant de personatges rellevants que destaquen en les seves comunitats a partir del desenvolupament de treballs puntuals com la construcció de poblats, la gestió d'infraestructures o el monopoli de coneixements tecnològics com la metal·lúrgia. La

³⁴ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. *Op. Cit.*

³⁵ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. *Op. Cit.*

³⁶ RUÍZ GÁLVEZ, M. (1998), *La Europa atlántica en la Edad del Bronce. Un viaje a la raíces de la Europa Occidental*, Barcelona.

³⁷ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. *Op. Cit.*

³⁸ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. *Op. Cit.*

³⁹ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2000), *Op. Cit.* p. 554.

⁴⁰ LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2000), *Op. Cit.* p. 555.

⁴¹ LÓPEZ CACHERO, F. Javier (2007), "Sociedad y economía durante el Bronce Final y la primera Edad del Hierro en el noreste peninsular: una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas", Madrid.

idea de recordar un heroi o un cabdill també és defensada per Josep Bosch i Joan Santacana l'any 2009, a més de situar l'estela, cronològicament "...en un moment avançat del Bronze Mig o a inicis del Bronze Final, entre el 1300 i el 1000 aC".⁴² En la mateixa idea Raimon Graells, Enriqueta Pons i Mariona Valldepèrez sostenen, l'any 2010, que la representació de l'estela de Preixana es pot identificar com la imatge d'un *big man* en una zona, la depressió central catalana, on "...la consolidación prematura de un hábitat estable comportó muy pronto la presencia de un cabeza de grupo para controlar los excedentes ganaderos y agrícolas, además de los artesanales".⁴³

Un cop realitzada l'anàlisi de la bibliografia que recull i teoritza la significació de l'estela de Preixana, hem volgut que els principals especialistes i coneixedors del tema i de horitzó cultural de l'edat del Bronze ens donessin la seva opinió a dia d'avui, finals del 2012 - principis del 2013, sobre l'excepcionalitzat de l'estela de Preixana i el que significa en el seu context cultural. Cal destacar que la gran majoria d'investigadors consultats han volgut participar en aquest article permetent que fossin exposades les seves opinions al respecte.

D'una banda Josep Maria Puche, de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i que en els anys 90 realitzà la seva tesina sobre "l'Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'Edat del Bronze a l'Urgell", comenta que per ell l'estela de Preixana és un *unicum* a Catalunya i que s'hauria de buscar el paral·lel més proper en llocs molt llunyans, com esdevé amb l'espasa, de clara filiació atlàntica i aliena al nostre entorn. Planteja el fet que "no deixa de ser curiós que relativament a prop de Preixana, als Vilars, ha aparegut l'únic poblat del ferro català amb camp frisis (amb els paral·lels més propers al atlàntic europeu)". Finalment Puche adverteix que la singularitat de l'estela potser ens està indicant que "probablement no sabem llegir bé el món del bronze mig-final".

D'altra banda, Vicenç Lull, catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona, data l'estela entre el 1750-1500, és a dir, dins el Bronze Mitjà. En destaca que la representació d'una espasa de característiques argàriques "...podria assenyalar el final de la transició de les espases curtes a les espa-

ses llargues que va tenir lloc en el sud-est de la península ibèrica al voltant de 1750."

Lull igualment destaca que, al costat de les espases de Guadalajara o de León, són els exemplars o representacions argàriques més allunyades de les fronteres d'aquesta societat.

Seguint amb la línia "argàrica", per l'especialista en l'edat del bronze valenciana i coneixedor del món argàric, Juan Antonio López Padilla, del Museo Arqueológico Provincial de Alicante, l'argarisme de l'espasa seria només "parcial", ja que aquesta filiació cultural "descansa fundamentalmente en la presencia de cinco remaches en la parte de fijación de la hoja al mango. En la mayoría de las espadas argáricas los remaches se disponen en arco, siguiendo el contorno de la zona de enmangado, y a menudo hay un par de remaches de tamaño superior al resto". López Padilla relaciona el pom de l'espasa amb les espases de Abia de Obispalía (Cuenca) o amb les agrupades en el tresor de Villena per relacionar l'espasa representada en l'estela amb una cronologia al voltant del 1400-1300 cal BC. Per ell tot sembla indicar que es tracta d'una representació d'una espasa del darrer terç del II mil·lenni o del trànsit del II al I mil·lenni aC, i puntualitza que "éste sea tan sólo uno de los múltiples aspectos estilísticos que se deben abordar en el estudio de esta pieza, al margen, claro está, del esclarecimiento de las circunstancias de su hallazgo y de la reconstrucción" com s'ha dit en l'inici d'aquest article.

Un altre especialista que ha respost a la consulta plantejada ha estat Concepción Blasco, de la Universidad Autónoma de Madrid; basant-se en la morfologia de l'espasa, la situa en el Bronze Ple i en destaca el seu aïllament, ja que "...es excepcional porque en esa región no hay este tipo de manifestaciones, hay que ponerla en relación más con estelas portuguesas del suroeste, pero no con las estelas del bronce Final".

La seva adscripció al Bronze Mig també és defensada per Jordi Rovira Port, del Museu d'Arqueologia de Catalunya, que en destaca els dubtes que provoca la figura antropomorfa, ja que desconeixem si vol representar un capítost o líder concret o senzillament és una evocació d'un concepte o deïtat, amb una imatge que reflecteix lideratge i poder a través

⁴² BOSCH, Josep i SANTACANA, Joan (2009), *Blat, metalls i cabdills. Catalunya del neolític a la iberització*, Barcelona.

⁴³ GRAELLS, Raimon i altres (2010), "La formación de las sociedades protourbanas en el NE de la península ibérica a partir de los contextos funerarios (1100-550 aC)", Oxford.

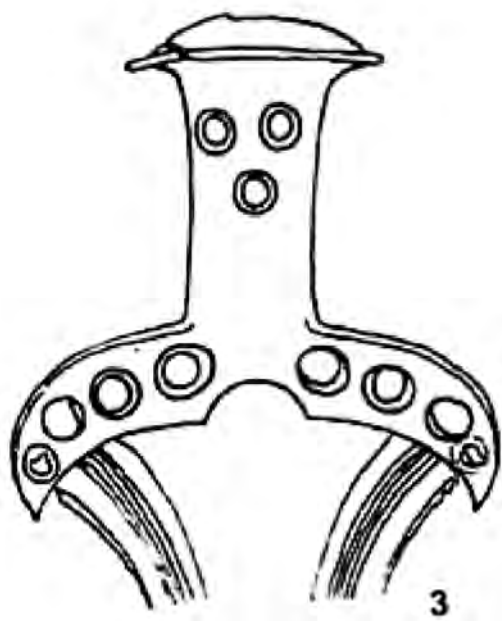
de la representació detallada de l'espasa. La situa possiblement al llarg del bronze mitjà, en unes dates que anirien probablement entre el 1600 i el 1300 aC i assenyalava que "...tal vegada el fet que aparegui aquesta peça en una zona de gran riquesa agropecuària de la Depressió de l'Ebre, relativament allunyada de les poblacions més ramaderes de les muntanyes, ens indicaria la concentració de riquesa i poder a les zones planes on es desenvoluparà ben aviat el primer protourbanisme del nord-est peninsular..."

Per la seva banda F. Javier López Cachero, de la Universitat de Barcelona, posa atenció en el fet que la filiació al GSC-I i les interpretacions fetes de l'espasa s'han fet sempre a partir del dibuix realitzat, i que si aquest és fidel a l'original, aleshores sí que es pot establir un cert paralelisme i situar-la dins del GSC-I, "...assumit allò que diuen la majoria dels autors a partir dels paral·lelismes amb l'espasa que és molt propera als "estoques" del Bronze Mig", ja que, al Bronze Final, les espases tenen una clara tendència a fer-se cada cop més amples cap a la punta —són les pistiliformes—, malgrat que també hi ha casos de talls paral·lels que acaben en l'anomenada "llengua de carpa".

López Cachero considera que sobre la seva funció només ens queda especular degut a la descontextualització arqueològica de la troballa, tot i que "si es té localitzat el lloc, sempre es pot mirar la seva proximitat als camins naturals, tot i que això tampoc exclou que pugui ser alguna mena d'enterrament" i planteja una altra possibilitat poc contemplada, que fos una estela reutilitzada "...com passa amb les esteles del dolmen de Seró".

Consultat també Sebastián Celestino Pérez, investigador científic del CSIC, considera que l'estela de Preixana no s'adapta ni a l'estil ni a la composició de les esteles del sud-oest, i que tampoc s'assembla a les conegudes com a estàtues-menhir del nord de la península, on alguns autors la volen situar, com hem vist, ja que per a ell "...es cierto que la banda que recorre la de Preixana puede recordar a algunos de esos monumentos, pero poco más..."

Per la seva banda Marisa Ruíz-Gálvez, de la Universidad Complutense de Madrid, creu que, si l'Estela de Preixana estava situada vora un camí, podia tenir una significació sagrada i "...marcar acceso exclusivo o privilegiado a recursos críticos". Pel que respecta a la cronologia de l'espasa, comenta que "no se parece a otras del Bronce Medio de la Península".

Espasa Saint Brandan.
Extret de Lucas Pellicer, Mª Rosario. "Algo más sobre el Tesoro de Villena: reconstrucción parcial de tres empuñaduras". Madrid, 1998.

Segons Joan B. López Melción, de la Universitat de Lleida, anant directament a la seva datació basada en l'espasa representada, considera que està relacionada amb el bronze atlàntic (Grup de Tréboul-Saint Brandan) i emmarcada en un Bronze mig ortodox o al GSC I local (1650-1250 cal ANE). Segons ell la qüestió clau és què hi fa una espasa atlàntica a Preixana? "...però Ebre avall o Segre avall hi ha troballes d'altres objectes i llavors de cereals que palesen "contactes" o influències atlàntiques...". Igualment planteja la necessitat de fer una anàlisi petrogràfica i certificar amb plenes garanties que la pedra és local, és a dir, que es va escolpir a Preixana. Conclou a la nostra consulta manifestant que "El coneixement que tenim, d'altra banda, sobre l'estructura social d'aquesta època a Catalunya occidental és molt deficient i sempre hipotètic. El registre funerari o sobre els hàbitats, no sembla reflectir l'existència d'una jerarquització social al nivell de cabdillatges o similar", reconeixent que "No obstant això, un dia o un altre això pot canviar..."

Finalment en aquest recull a l'enquesta plantejada sobre la importància de l'estela de Preixana, cal destacar la novetat que suposa la interpretació que en fan Stéphane Verger, de l'École Pratique des Hautes Études (Paris), i Raimon Graells, del Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Mainz, Alemanya). Com Graells comenta, les seves idees en referència a l'estela de Preixana formen part d'un treball en curs. En aquest estudi inèdit, i del que els autors ens han facilitat diferents consideracions, defensen que s'ha de veure l'estela no com s'ha fet habitualment, és a dir com una representació d'un home amb els

braços cap a baix, sinó com una estàtua antropomorfitzada vestida amb les armes. Es basen en el fet que la cinta o bandolera que suporta l'espasa no queda interrompuda en el suposat trencament de l'angle superior, sinó que allí segueix. Ho relacionen amb les espases de tipus Trolimon, ja que presenten l'espasa en el mateix costat que apareix en l'escultura de Preixana.

Per Graells, “la cronologia de les representacions sobre figures de pedra, d'elements rectangulars coincideix amb la de l'espasa i permet obtenir una interessant aproximació a la realitat de l'escultura de Preixana, a mig camí entre la tradició atlàntica i la Mediterrània.”

Conclusions

L'acció antròpica en aquesta àrea de ponent es veu marcada, a més de l'habitual modificació del paisatge que força els establiments humans i els conreus dels camps, per la construcció del Canal d'Urgell, una gran obra d'enginyeria realitzada entre el 1853 i el 1865 i que possibilita la transformació de terres estepàries i de secà en camps de regadiu.

La proximitat d'aquesta troballa (aproximadament 30 m, en el punt més proper al municipi) amb un tram del Canal d'Urgell ha permès formular la hipòtesi, força extesa, que l'estela no es trobà en el seu lloc original, sinó que durant la construcció d'aquesta obra fou remoguda del seu emplaçament original, no lluny d'allí segurament.

Precisament aquesta hipòtesi és la que ja planteja Duran i Sanpere tal i com recull Almagro Basch “Nuestro colega y amigo, el ilustre historiador don Agustín Duran y Sanpere, en una carta en la cual nos comunicaba el hallazgo, se inclina a pensar que tal vez fue removida al excavar el Canal de Urgel”.⁴⁴

A més, de ben segur que no va ser l'única resta arqueològica afectada pel canal, ja que hi ha notícies d'altres troballes vinculades amb la construcció del Canal d'Urgell. Com a exemple, coneixem l'existència d'un tresor de denaris romans apareguts durant la construcció del canal vora Tàrraga.⁴⁵

La figura de l'estela de Preixana ha creat controvèrsia pel que fa a la seva interpretació i funcionalitat, i, si per alguns es tractava d'un monument funerari d'un personatge tipus cabdill o d'un heroi divinitzat, darrerament hem vist com alguns investigadors la interpreten com a fita de senyalització vinculada amb una via, per exemple, del tipus ramadera.

En tot cas és cert que l'estela de Preixana ha facilitat tota mena d'especulacions sobre la seva funcionalitat degut a la seva aparició accidental exempta de context arqueològic. Obviament, no podem tornar a l'any 1964, en el moment de la seva exhumació, però sí que l'arqueologia d'avui dia disposa de tècniques i mitjans per intentar resoldre els dubtes i enigmes plantejats sobre la seva funció i significat. D'una banda seria necessari per assolir uns mínims objectius la realització d'un estudi traceològic de l'estela que potser ens podria aportar informació valuosa de cara a intentar resoldre els interrogants que planteja.

D'altra banda és evident que una prospecció amb les millors tècniques actuals i una posterior intervenció arqueològica en extensió en aquesta zona podria aportar més dades i, essent optimistes, enllaçar peces del trencaclosques plantejat. Aquesta àrea de conreus ha patit molt poques alteracions des dels temps de la descoberta i almenys serviria per descartar o no la idea que va aparèixer en la seva ubicació primigènia, fet que la majoria d'investigadors neguen, en part per la proximitat del Canal d'Urgell, tot i que les paraules del propietari del terreny a Mossèn Antoni Bach obren almenys alguns dubtes: “...aquesta pedra la van trobar vertical amb altres pedres ben posades al seu voltant. Per la vora d'on la van trobar, ans del canal, hi passava el camí que a Preixana en diuen de Verdú. Li sembla que allí se n'hi trobarien d'altres”.⁴⁶

En definitiva, l'estela de Preixana disposa d'una càrrega d'excepcionalitat i d'incògnites plantejades que s'inicia des del mateix moment de la seva descoberta i que en els darrers 50 anys n'ha seguit condicionant la seva interpretació com a objecte històric.

⁴⁴ ALMAGRO BASCH, M. *Op. Cit.* p. 36.

⁴⁵ CAMPO, Marta (1996), “Notícia de un tesoro de denarios en el Canal de Urgel”, Madrid.

⁴⁶ Carta d'Antoni Bach a Agustí Duran i Sanpere. Parròquia de Sant Antolí, Bisbat de Solsona. 25 de setembre de 1970. Museu Comarcal de Cervera.

Bibliografia

- ALMAGRO BASCH, M. (1974). «Nuevas estelas decoradas de la Península Ibérica». *Miscelánea Arqueológica* I. Barcelona.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1972). «La espada de Guadalajara y sus paralelos peninsulares». *Trabajos de Prehistoria*, 29. Madrid: CSIC.
- BACH RIU, Antoni (1991). *Preixana, un poble de l'Urgell*. Lleida: Diputació de Lleida.
- BARCELÓ, J.A. (1988). «Introducción al razonamiento estadístico aplicado a la Arqueología: Un análisis de las estelas antropomorfas de la Península Ibérica». *Trabajos de Prehistoria*, 45, Madrid.
- BLAS, M.A. (2011). *De la caverna al lugar fortificado: una mirada a la edad del bronce en el territorio Astur-Cantábro*. Quad. Preh. Arq. Cast. 29.
- BLASCO, Concepción (1993). *El Bronce Final*. Madrid: Ed. Síntesis.
- BOSCH, Josep i SANTACANA, Joan (2009). *Blat, metalls i cabdills. Catalunya del neolític a la iberització*. Barcelona: Rafael Dalmau ed.
- BUENO, Primitiva (1983). «Estatuas-menhir y armas en el norte de la Península Ibérica». *Zephyrus*, 36. Salamanca.
- CAMPO, Marta (1996). «Noticia de un tesoro de denarios en el Canal de Urgel». *Nvmisma*, 237. Madrid.
- CHEKONIAK, R. (1988). *Les armes métalliques dans l'art protohistorique de l'Occident Méditerranéen*. París: Eds. CNRS.
- CELESTINO PÉREZ, Sebastián (2001). *Estelas de guerrero y estelas diademadas*. Barcelona: Ed. Bellaterra.
- CURA MORERA, Miquel (2003). «La Pedra de Llinars: un menhir, una estela o una fita de terme (Montmeló, Vallés Oriental, Catalunya)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23. Diputació de Castelló, Castelló.
- DURAN SANPERE, Agustí (1970). «L'estela del Museu de Cervera». *Segarra*, núm. 631. Cervera.
- DURAN SANPERE, Agustí (1977). *Llibre de Cervera*. Barcelona: Ed. Curial.
- ESQUERDA, M.; GALLART, J.; LÓPEZ, J.B.; LLUSSÀ, A. (2009). «Assentaments del Grup del Segre-Cinca II a Granyena de les Garrigues (1250-950 ane)». *URTX*, núm. 23. Tàrraga: Museu Comarcal de l'Urgell-Tàrraga.
- GRAELLS, Raimon i altres (2010). «La formación de las sociedades protourbanas en el NE de la península ibérica a partir de los contextos funerarios (1100 – 550 ane cal)». *BAR*, 2124. Oxford.
- GUILAINE, Jean (1972). «L'âge du bronze en Languedoc Occidental, Roussillon, Ariège». *Mémoires de la Société Préhistorique Française*, núm. 9. París.
- JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J.B. (1994). «L'origen de l'arquitectura en pedra i l'urbanisme a la Catalunya occidental». *Cota Zero*, núm. 10. Vic.
- LÓPEZ CACHERO, F.J. (2006). *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.
- LÓPEZ CACHERO, F. Javier (2007). «Sociedad y economía durante el Bronce Final y la primera Edad del Hierro en el noreste peninsular: una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas». *Trabajos de Prehistoria*, núm. 64. Madrid: CSIC.
- LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*. Universitat de Lleida (Tesi doctoral).
- LÓPEZ MELCIÓN, J.B. (2001). «Fitxa Estela de Preixana» a *Cervera. Tresors secrets. La formació d'un museu*. Cervera: Museu Comarcal de Cervera.
- LÓPEZ MELCIÓN, J.B. i GALLART, J. (2002). «La societat a l'edat del bronze». *Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, núm. 2, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- LUCAS PELLICER, Mª Rosario (1998). «Algo más sobre el Tesoro de Villena: reconstrucción parcial de tres empuñaduras». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, núm. 25. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1971). «La estela de la Edad del Bronce de Preixana, Lérida». *Homenaje a Don José Esteban Uranga*, Pamplona, p. 475-481.
- MAYA, J.L. (1977). *Lérida prehistórica*. Ed. Dilagro. Lleida.
- MEIJIDE CAMELLESE, G. (1988). «Las espadas del Bronce Final de la Península Ibérica». *Arqueología*, núm. 1, Santiago de Compostela.
- PUCHE, J.M. (1996). «L'Edat del Bronze a l'Urgell: seriació cronològica i estudi dels jaciments». *Fonaments*, núm. 9, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- PUCHE, J.M. (1993). «Evolució del poblament i relacions macroespacials durant l'Edat del Bronze a l'Urgell». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 3, Lleida.
- ROVIRA PORT, Jordi (1988). «La daga de la Cova de Joan d'Os. Reflexions a propòsit de les espases, punyals i dagues del Bronce Final de Catalunya». *Cypsela*, núm. 12, Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- RUÍZ GÁLVEZ, M. (1998). *La Europa atlàntica en la Edad del Bronce. Un viaje a la raíces de la Europa Occidental*. Barcelona: Ed. Crítica.
- RUÍZ GÁLVEZ, Marisa (2001). *Edad del Bronce, ¿primera edad de oro en España?* Barcelona: Ed. Crítica.
- RUÍZ ZAPATERO, Gonzalo (1983). *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Departamento de Prehistoria. Universidad Complutense. Madrid.
- SAULA BRIANSÓ, Oriol (1994). «Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell (II). De la postguerra a l'any 1975». *URTX*, núm. 6, Tàrraga: Museu Comarcal de l'Urgell.